

Національна академія наук України
Інститут соціології

МАЦКО-ДЕМИДЕНКО ІРИНА ВІКТОРІВНА

УДК 316.444

ЗРАЗКИ МОБІЛЬНОЇ ТА ІММОБІЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ЖИТЕЛІВ
МАЛИХ МІСТ

22.00.03 – соціальні структури та соціальні відносини

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата соціологічних наук

Київ – 2019

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Інституті соціології Національної академії наук України

Науковий керівник – доктор соціологічних наук, професор Makeєв Сергій Олексійович, Інститут соціології НАН України, завідувач відділу соціальних структур.

Офіційний опоненти:

доктор соціологічних наук, професор Коваліско Наталія Володимирівна, Львівський національний університет імені Івана Франка, професор кафедри соціології

кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник Бова Андрій Андрійович, Державний науково-дослідний інститут Міністерства внутрішніх справ України, начальник 1-го науково-дослідного відділу науково-дослідної лабораторії кримінологічних досліджень та проблем запобігання злочинності

Захист відбудеться « 29 » березня 2019 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.229.01 в Інституті соціології Національної академії наук України (01021, м. Київ, вул. Шовковична, 12).

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту соціології Національної академії наук України (01021, м. Київ, вул. Шовковична, 12).

Автореферат розісланий « » лютого 2019 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

С.М. Стукало

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Майже три десятиліття незалежності України були роками становлення нових соціальних інститутів, а значить і нових можливостей та обмежень на соціальну мобільність. При цьому саме малі міста чи не найбільшою мірою постраждали від трансформацій пострадянського періоду та ситуації економічної кризи початку 90-х років минулого століття, наслідки якої й досі не подолані. Такі територіальні утворення як правило монофункціональні, тут історично склався вузький, спеціалізований ринок праці. Закриття підприємств тут означало втрату базису матеріального існування, створювало ситуацію екзистенціальної кризи, змушувало змінювати професію, оволодівати специфічними видами праці й незвичними трудовими навичками. Тобто спонукало значну частину населення, що залишалася жити у таких містах і не переїжджала до більших, здійснювати недобровільну мобільність, вдаватися до різних форм самозайнятості чи, навіть, залишати ринок праці.

Соціальна мобільність – переміщення індивідів між ієрархічно організованими класами позицій – є предметом спостережень соціологів уже понад дев'яносто років. Зусиллями не одного покоління дослідників створена методологія її вивчення, виявлені й описані її типи, а також умови і рушійні сили, що зумовлюють темпи й напрями руху різних категорій населення. При цьому використовується переважно кількісна методологія обстежень, а отримувані значення дозволяють трактувати мобільність як свідчення відкритості суспільства, як те, що дозволяє індивідуально долати соціально-економічну нерівність, що перманентно відтворюється та, як свідчать сучасні розробки, поступово поглиблюється.

Соціальна іммобільність (відсутність руху) постає як периферійна область досліджень. У роботах другої половини минулого століття радянських, а пізніше вітчизняних соціологів, вона аналізувалася переважно в контексті стабілізації кадрів на підприємствах і чинників, що утримують від переходу на інше робоче місце. Відсутність ринку житла, низька ціна робочої сили, значні труднощі з орендою квартир навіть у великих містах фактично закріплювали індивідів у територіально-поселенських спільнотах в перші двадцять років незалежного існування української держави. До того ж трансформація централізованої економіки на ринкову супроводжувалося поширенням деформацій сфери зайнятості і дефіциту у задоволенні невідкладних вітальних потреб населення.

В результаті показники трудової і професійної осілості населення в умовах нестабільної, а періодами кризової, соціально-економічної ситуації в різних типах поселень, все ще вищі за показники переміщень – особливо у малих містах. Між тим численними обстеженнями достовірно встановлено, що інтенсивність переміщень суттєво залежить від становища у конкретному місці і в конкретний проміжок часу, тобто того контексту, що із різним ступенем жорсткості обумовлює позицію, оцінки та поступки людей та спільнот.

Проте поза увагою дослідників все ще залишаються як подібний контекст життя у малих містах, так і суб'єктивні аспекти мобільності та іммобільності: те, як індивіди обирають та обґрунтовують тактику і стратегію своєї поведінки в умовах,

що складаються, які ресурси й можливості практично залучають для їхньої реалізації, як відслідковують та оцінюють наслідки власних зусиль протистояти і долати несприятливі обставини праці і повсякденного існування. Відсутні також методики та інструментарій такого роду досліджень в рамках якісної методології та із застосуванням глибинних інтерв'ю.

Наукова проблема, на розв'язання якої спрямоване дослідження, полягає в суперечності між ретельно розробленою в наукових публікаціях загальною методологією вивчення мобільності та іммобільності й неможливістю її прямого застосування в аналізі адаптивних зразків поведінки індивідів у кризових обставинах, що складаються у малому монофункціональному місті у період утвердження нових соціально-економічних засад відтворення зайнятості та повсякденного життя, а також для виявлення й опису чинників і мотивів, які обумовлюють вибір конкретних зразків.

Значні напрацювання щодо вивчення мобільності або стабільності трудових ресурсів у другій половині ХХ століття були обумовлені інтересом науковців до досліджень плинності кадрів. Розроблялися схеми стабілізації індивідів на робочих місцях (Т. Мозырева), виокремлювалися групи працівників за рівнем їхньої стабільності (Т. Кукк), об'єктивні та суб'єктивні чинники, що гальмують процеси переміщення, а також типи особистості, що потенційно схильні до стабільної та мобільної поведінки (Т. Заславская, В. Калмык, В. Лукина і С. Нехорошков). У роботах, присвячених вивченню механізму територіальних переміщень, розглядалися умови обмеження міграційної поведінки (Л. Корель, Е. Малинин, Л. Рыбаковский). Вивченню стратегії підтримки професійного статусу іммобільних працівників присвячені праці І. Поповой та В. Семеновой.

Територіальна іммобільність привертає увагу у контексті глобалізаційних процесів, дослідниками пропонується екзистенційний поворот, який полягає у зверненні до проблем стійкої територіальної ідентичності та належності (Н. Bude and J. Dürschmidt). Аналізуються спроби політичних урядів «іммобілізувати» небажаних мігрантів (R. Shamir), складності соціального та культурного контексту мобільності/іммобільності (S. Taylor and M. Singh), проблема при звичаювання до певного місця та ностальгії (А. Escobar, J. Friedman). В. Turner запропонував теорію «анклавного суспільства», теорію режимів іммобільності. Досліджується також територіальна мобільність/іммобільність молоді у зв'язку зі здобуттям освіти в сучасному світі (А. Kim and S. Hollingworth, M. Leung, T. Skelton, J. Waters).

Вивчення територіальної іммобільності іноді стосується малозабезпеченого міського населення: робітників фізичної праці та роль мереж взаємодопомоги та підтримки (J. Preese), мешканців небезпечних міських районів (Е. Rosen). Розглядаються символічні та фізичні бар'єри іммобільності (В. Motte-Baumvol, О. Bonin, С. Nassi), трудова іммобільність робочих неформального сектору (Р. Gangopadhyay and S. Shankar) та вплив влади і нерівності на іммобільність (В. Rogaly).

С. Wallace пояснює іммобільність обмеженнями, пов'язаними з мовою, прив'язаністю до землі предків, а також вірою в перевірені стратегії виживання, які базуються на соціальних мережах і сімейній підтримці, що «прив'язують» до місця

проживання. Е. Kofman розглядає сімейні причини іммобільності, а саме події життєвого циклу сім'ї (одруження, розлучення, народження дітей, вихід на пенсію тощо). Т. Faist виокремлює такі мотиви і основи територіальної іммобільності, як економічний капітал (нерухоме майно і гроші), культурний капітал (тип освіти і професійна кваліфікація), соціальний капітал (родинні зв'язки і групові відносини) та символічний капітал (почуття належності до якоїсь спільноти чи нації).

Однак у вітчизняній соціології відсутні дослідження, у яких би виявлялися і описувалися чинники територіальної іммобільності мешканців малого монофункціонального міста у ситуації деформацій сфери трудової зайнятості в період розкладу державно-централізованої економіки і непослідовного становлення ринкових відносин у виробництві.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є концептуалізація чинників, які впливають на територіальну іммобільність мешканців малого міста, емпіричне виокремлення і характеристика зразків мобільної та іммобільної поведінки мешканців малого міста.

Завдання роботи:

- проаналізувати соціологічні концепції соціальної мобільності і розробити концептуально-термінологічну схему дослідження соціальної мобільності та іммобільності;

- систематизувати досвід застосування якісної методології у дослідженнях зразків мобільної й іммобільної поведінки та розробити інструментарій емпіричного дослідження;

- окреслити контекст дослідження мобільної та іммобільної поведінки мешканців малого міста (зокрема, такі його аспекти, як соціально-економічна ситуація у малих містах України та міграційні настрої);

- визначити причини і мотиви територіальної іммобільності мешканців малого міста;

- виявити і охарактеризувати зразки професійно мобільної та іммобільної поведінки мешканців малого міста; з'ясувати ставлення їх до роботи в приватному секторі та трудових міграцій.

Об'єкт дослідження – мешканці малого міста, територіально іммобільна частина населення.

Предмет дослідження – чинники територіальної іммобільності мешканців малого міста, зразки мобільної та іммобільної поведінки мешканців малого міста.

Методи дослідження. Для збору емпіричних даних у роботі використовувався метод кейс-стаді – мале шахтарське місто Краснодон (Сорокіне), у якому проводилось дослідження, а методом емпіричного виявлення зразків мобільної та іммобільної поведінки – напівструктуроване лейтмотивне інтерв'ю. Обробка даних загальнонаціонального моніторингу Інституту соціології НАН України здійснювалась у комп'ютерній програмі SPSS 21.

Емпірична база роботи складається з 28 напівструктурованих лейтмотивних інтерв'ю з представниками робочих спеціальностей, які мешкали у м. Краснодоні.

Наукова новизна одержаних результатів. Виявивши зразки мобільної та іммобільної поведінки мешканців малого міста, а також чинники територіальної іммобільності, отримано наукові результати, що мають наукову новизну.

Вперше:

– запропоновано концептуально-термінологічну схему дослідження соціальної мобільності та іммобільності, яка включає такі чотири складові: часову, яку становлять дослідження соціальних переміщень на великих проміжках часу; структурно-просторову, яка представлена вивченням соціальної структури, різних її підпросторів та дослідженнями різних типів переміщень у цих підпросторах; відтворювальну, яка стосується аналізу відтворення суспільства та окремих його складових; мотиваційну, до якої віднесені напрацювання щодо механізму індивідуальної мобільності та зразків мобільної поведінки;

– виявлено такі зразки професійно мобільної та іммобільної поведінки мешканців малого міста: «тотально іммобільний», «комбінований», «міжорганізаційно мобільний», «зворотний» та «радикально мобільний». Встановлено, що вони значною мірою спричинені конкретними умовами ринку праці даного населеного пункту та специфікою домінуючого виробництва у місті;

– виокремлено чотири типи чинників територіальної іммобільності або «закріплювачів»: інституційні, символічні, мережеві та ресурсні. Територіальна іммобільність значною мірою залежить від тривалості проживання в місті; трудової мобільності; спеціальності, досвіду, а також особистих якостей;

Удосконалено:

– класифікацію чинників іммобільності Т. Faist з економічного капіталу (нерухоме майно і гроші), культурного (тип освіти і професійна кваліфікація), соціального (родинні зв'язки і групові відносини) та символічного капіталу (почуття належності до якоїсь спільноти чи нації) доповнено концептуальною схемою територіальної іммобільності, яка включає «символічні», «мережеві», «ресурсні» та «інституційні» чинники.

Практичне значення одержаних результатів. Розвинуті в дисертації положення є внеском до теорії та емпіричного вивчення соціальної мобільності та іммобільності; вони можуть бути використані для подальших досліджень зразків мобільної та іммобільної поведінки, чинників територіальної іммобільності, а також у процесі викладання навчальних курсів із соціальної мобільності, соціальних структур та стратифікації.

Особистий внесок здобувача. В опублікованих зі співатором праці особисто здобувачці належать такі положення:

Мацко-Демиденко І.В. Рекреаційна поведінка громадян України в контексті здоров'язбереження / О. А. Беленок, І. В. Мацко-Демиденко // Український соціум. – 2017. – № 1 (60). – С. 32–48. — для вивчення повсякденної діяльності громадян використовувались положення, розроблені для інтерв'ювань іммобільних мешканців малого міста.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації були обговорені на таких наукових форумах: III Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні проблеми управління» (Київ, 2005 р.); IV Міжнародній науково-практичній конференції «Соціальна робота і сучасність: теорія та практика» (Київ, 2006 р.); IX Міжнародній науково-практичній конференції «Творчість та освіта в інтелектуальних пошуках та практиках сучасності» (Київ, 2007 р.); IV

Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні проблеми управління» (Київ, 2007 р.); V Міжнародній науково-практичній конференції «Соціальна робота і сучасність: теорія та практика» (Київ, 2008 р.); X Міжнародній науково-практичній конференції «Творчість як корисне здійснення блага через істину у красі» (Київ, 2009 р.); I Конгресі Соціологічної асоціації України «Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей» (Харків, 2009 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Марксизм та сучасність: системна криза передісторії як предмет філософської рефлексії» (Київ, 2009 р.); VII Міжнародній науково-практичній конференції «Економічний і соціальний розвиток України в XXI столітті: національна ідентичність та тенденції глобалізації» (Тернопіль, 2010 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Держава і глобальні соціальні зміни: історія, теорія, ідеологія» (Київ, 2010 р.); III Міжнародній науково-практичній конференції «Марксизм та сучасність: радянська філософія – вчора, сьогодні, завтра» (Київ, 2011 р.); XII Міжнародній науково-практичній конференції «Творчість як спосіб буття свободи» (Київ, 2013 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Великі війни, великі трансформації: історична соціологія 20-го століття, 1914-2014» (Київ, 2014 р.).

Публікації. Основні наукові результати дисертації опубліковано у 6 працях, серед них 1 публікація у іноземному і 1 публікація у вітчизняному виданні, включених до міжнародних наукометричних баз. Апробацію результатів роботи засвідчують 13 праць. Додатково відображають наукові результати роботи 4 праці.

Структура та обсяг дисертації. Робота містить вступ, 2 розділи, висновки, список використаних джерел, 10 додатків. Загальний обсяг роботи – 229 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, сформульовано мету та завдання дослідження, вказані методи дослідження, розкрито наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, описано особистий внесок здобувача, вказані відомості про апробацію результатів дисертації та публікації, зазначено структуру й обсяг дисертації.

Перший розділ **«Теоретико-методологічний контекст дослідження соціальної мобільності та іммобільності»** присвячений розгляду соціальної мобільності та іммобільності у науковому дискурсі.

Соціальна реальність традиційно інтерпретується у просторово-часовому контексті. Р. Sorokin розглядає два основні виміри соціального простору – вертикальний та горизонтальний. Р. Bourdieu подає соціальний світ як багатовимірний простір. Він формується різними видами влади і капіталу, які циркулюють у ньому. Саме вони перетворюють простір в подобу гравітаційного чи магнітного поля, задають «силові лінії» і центри тяжіння. Про дослідження соціальної реальності у просторово-часовому контексті йдеться також у Н. Коваліско, О. Куценко, С. Літвінова, А. Филиппова.

Соціальні переміщення привертають увагу дослідників у контексті вивчення глобалізації, адже сьогоднішній світ – це нова ера плинності, свободи, гнучкості

(Z. Bauman), «простір потоку» на відміну від «простору місць» (M. Castells), «ера міграцій» (Т. Юдина). Однак не зважаючи на це, ринки праці залишаються переважно іммобільними (M. Castells), існує «загадка відносної осілості» населення (Т. Faist). Запропонована соціологія іммобільності, яка зосереджує увагу на «режимах іммобільності» у світі, що глобалізується (В. Turner).

Соціальний простір аналізується й описується переважно в структурній перспективі, а в найбільш загальному плані мають на увазі соціальні позиції. Соціальна структура являє собою досить широке поняття, що охоплює кілька основних вісей диференціації соціального простору, а саме розподіл людей на територіальні, професійні, етнічні групи, за класовими ознаками та ін. Професійний поділ розглядається як одна з провідних ознак стратифікації (J. Goldthorpe, P. Sorokin, E. Wright). Іншою віссю диференціації соціального простору є поділ за статусними ознаками (R. Linton, R. Merton, T. Parsons). Ця вісь диференціації соціального простору, яка пов'язана з розподілом індивідів на певні статуси, передбачає існування нерівності, ієрархії за статусними ознаками. Ще одна вісь розшарування соціального простору відсилає до диференціації за ознакою престижу (P. Blau, O. Duncan, E. Edwards, R. Hodge, D. Treiman, M. Weber та ін.). Концептуальною основою вивчення соціальної мобільності та іммобільності залишається теорія соціального відтворення, елементи якої відтворено у працях D. Berto, P. Bourdieu, M. Castells, E. Durkheim, A. Giddens, H. Harlow, R. Merton, E. Pretesey, H. Spencer.

Територіальна вісь диференціації соціального простору виокремлюється на підставі існування різних типів населених пунктів. Стрижнем її є відмінності між типами поселень та за регіонами за стандартами і рівнем життя, що стає передумовою територіальних переміщень (Т. Заславская, Н. Коваліско, С. Макеєв, В. Моисеєнко, В. Переведенцев, Р. Рывкина, В. Тарасенко, М. Титма, А. Хомра, А. Хорунжий, В. Чорноволенко, О. Шкаратан). Соціальна мобільність залежить не тільки від об'єктивних умов, а й від свідомих зусиль, прагнень, цілей індивіда. Механізм трудових переміщень розроблявся у працях Т. Заславской, В. Калмык, С. Кугеля, Р. Рывкиной.

Спостереження за соціальними переміщеннями за допомогою якісних методів стають окремим напрямом відносно недавно. Значний внесок у їхнє вдосконалення, популяризацію та впровадження у дослідницьку практику належить D. Berto та P. Thompson. Відповідні процедури застосовувалися в роботах А. Готлиб, М. Малышевой, И. Поповой, В. Семеновой, О. Симончук, Е. Фотеевой.

Другий розділ «**Елементи стратегій мобільної та іммобільної поведінки мешканців малого міста**» присвячений розгляду мобільної та іммобільної поведінки мешканців малого монофункціонального міста.

Емпіричне дослідження зразків мобільної та іммобільної поведінки проводилось у шахтарському місті Краснодоні (м. Сорокіне) Луганської області. Перехід до ринкової економіки після розпаду Радянського Союзу вимагав переорієнтацій у вугільній промисловості, які відкрили б постіндустріальну перспективу розвитку. Натомість державна політика реструктуризації вугільної промисловості передбачала масове закриття шахт на Донбасі, що розпочинається з

1995 р. Наслідки цієї політики особливо катастрофічними стали для поселень з моновиробничою зайнятістю населення.

За умов соціально-економічних трансформацій на початку 90-х років одна частина респондентів починає активно переміщуватись у приватний сектор, інша залишається на тих же позиціях, незважаючи на тиск нових обставин і появу нових можливостей. Це стало підставою вирізнення серед територіально іммобільних мешканців малого міста двох груп: професійно мобільних та іммобільних. До професійно мобільних були віднесені ті індивіди, які перейшли працювати у приватний сектор, до іммобільних – ті, які залишились працювати у державному секторі. Серед групи професійно іммобільних виокремлений крайній тип іммобільної поведінки – «радикально іммобільний». До нього віднесені мешканці міста, які протягом усього свого професійного шляху не змінювали основну професію і працюють на державних підприємствах та на шахтах. Ще один підтип був названий «комбінованим» – коли за наявності офіційної роботи на державному підприємстві має місце додаткова робота, часто неофіційна, в приватному секторі.

До професійно мобільної групи були віднесені респонденти, які змінили місце роботи після 91-го року і перейшли працювати у приватний сектор. Як головний мотив переходу у приватний сектор у 90-х роках інформанти вказували не виплату заробітної плати, неповну виплату та неоплачувані відпустки. Співбесідники підкреслювали вимушеність їх переміщень. Серед професійно мобільної групи були виокремлені такі підтипи. До «типу міжорганізаційно мобільних» віднесені мешканці міста, які переміщувались із державного у приватний сектор і між організаціями приватного сектору, але при цьому не змінювали основної професії.

Ще один зразок мобільної поведінки полягав у переміщенні з державного у приватне підприємство, а потім – повернення на державне підприємство без зміни або зі зміною основної професії. Він отримав назву «тип зворотної мобільності». До типу «радикально мобільної» поведінки були віднесені ті мешканці міста, які багаторазово змінювали і професії, й організації. Частині населення, яка вимушено залучена у міжпрофесійну мобільність, не вдається уникнути низхідної мобільності та зберегти колишню професійну й соціальну позицію.

У ситуації кризи, в якій опиняються малі шахтарські міста, частина населення обирає стратегію міграції. В якості об'єктивної можливості територіальної мобільності виступає наявність місця переселення, що часто пов'язується саме з родинними зв'язками. Територіальна іммобільність мешканців малого міста пов'язана з відсутністю об'єктивних можливостей для переїзду. У поселеннях з несприятливими соціально-економічними умовами складно продати житло і придбати в інших регіонах.

Соціальні переміщення загалом, територіальні зокрема, тісно пов'язані з інститутом сім'ї. З одного боку, сім'я дає певні можливості для виїзду, ресурси для переміщення, а з іншого – навпаки, може «прив'язувати» індивіда до певного місця в територіальному просторі. Сімейні обов'язки (піклування про дітей та старших членів родини) розглядаються як ще одна група чинників іммобільності.

Через тривале проживання в місті виникає психологічна прив'язаність до нього. Для територіально іммобільних мешканців важко змінити місце проживання

через звичку до свого міста. Крім того, причиною невіїзду для частини мешканців є те, що їм подобається місто, в якому вони живуть.

Ще один тип «прив'язок» – це ресурси різного характеру. При цьому йдеться про ресурси в широкому розумінні: як матеріальні (дім, квартира, земельна ділянка, дача тощо), так і нематеріальні (репутація та повага). Ці ресурси втрачаються (або частково втрачаються) зі зміною місця проживання.

Соціальні мережі як форма соціального капіталу є ще одним чинником іммобільності, оскільки родинні та дружні зв'язки мають стабілізуючий вплив. Зміна місця проживання передбачає переривання соціальних зв'язків, втрату надбаного за тривалий час проживання в місті мережевого ресурсу.

ВИСНОВКИ

Проведений у роботі аналіз дозволив сформулювати основні теоретичні узагальнення дисертації, що свідчить про реалізацію поставлених завдань дослідження.

1. У дисертаційній роботі було проаналізовано соціологічні концепції соціальної мобільності, зокрема, розглянуто чотири передумови вивчення соціальної мобільності/іммобільності. Перша передумова – часова розмірність різних процесів у соціальному просторі. Часовий аспект представлений дослідженнями соціальних переміщень на великих проміжках часу в різні історичні епохи та в різних країнах.

Друга теоретико-методологічна передумова вивчення соціальної мобільності та іммобільності – структура просторових вимірів. Зокрема, йдеться про такі її підструктури, як професійна, статусна, територіальна та підструктура престижу. У кожному з цих зрізів здійснюються соціальні переміщення.

Третя передумова вивчення соціальної мобільності та іммобільності стосується процесів соціального відтворення. Аналіз різних типів і стратегій відтворення переконує, що міжгенераційна іммобільність домінує, як правило, над міжгенераційною мобільністю.

Механізм індивідуальної мобільності розглядається як четверта передумова процесів соціальної мобільності/іммобільності: його складові демонструють, які мотиви і причини спонукають до переміщень, а які змушують залишатися іммобільним.

2. Огляд досліджень соціальної мобільності та іммобільності, які здійснювались якісними методами, переконує, що в якісній методології склалась окрема традиція вивчення різних типів соціальних переміщень. Пізнавальні можливості якісної методології є особливо цінними, по-перше, у дослідженні процесів соціальної мобільності в суспільствах, що переживають періоди кардинальних змін, оскільки дають можливість отримати інформацію про процеси, які не набули масового характеру, а тому не можуть вивчатись кількісними методами (наприклад, коли йдеться про появу в соціальній структурі нових соціальних груп і прошарків). Якісні методи мають велике значення у дослідженнях трансляцій соціального статусу між поколіннями; стратегій, які застосовують сім'ї та індивіди в екстремальних ситуаціях; способів адаптації до соціальних трансформацій. По-друге, використання якісних методів у дослідженні соціальної

мобільності дає можливість простежити суб'єктивні оцінки у формуванні життєвих виборів, а також виразніше вимальовує локальні контексти переміщень (історичний і культурний його аспекти), в яких опиняються індивіди та їхні сім'ї. Саме завдяки цим методам можна виявити зусилля, яких індивід докладає для здійснення мобільності і які залишаються поза увагою в кількісних дослідженнях соціальних переміщень.

3. Окреслений контекст дослідження мобільної та іммобільної поведінки мешканців малого міста, який полягає в тому, що населеному пункту цього типу, на відміну від великого міста, властива сильна залежність різних аспектів його функціонування від домінуючої галузі виробництва. Ситуація, яка складається в малих містах в кінці минулого століття та в перші десятиліття нинішнього - це ситуація нових примушень та викликів, які вимагають від населення реакцій у відповідь на несприятливі обставини.

4. У результаті проведених інтерв'ю були виокремлені чотири групи чинників територіальної іммобільності. Перший блок становлять символічні «закріплювачі». Сюди були віднесені звички різного характеру, як, наприклад, звичка до свого оточення, професії, життя в даному населеному пункті, а також любов до міста.

Ще один блок, який був виокремлений, – ресурсні «закріплювачі», до яких віднесені матеріальні та нематеріальні ресурси, що вбудовані в різні позиції. Оскільки кожен позицію в соціальній структурі «обплітає» мережа соціальних зв'язків, то вони становлять четвертий блок «якорів», які можуть «прив'язувати» більшою чи меншою мірою індивіда і були названі «мережевими». Інституційні «закріплювачі» включають такі підвиди, як сімейні та професійні.

Також було виявлено, що для здійснення територіальних переміщень важливе значення має наявність об'єктивних можливостей та особисте бажання індивіда, які і «запускають» механізм переміщення.

5. Професійно іммобільні представлені переважно шахтарями та працівниками бюджетних організацій міста. Для них характерна орієнтація на пільги, стаж, загалом на соціальний захист від держави. Їхня професійна іммобільність пов'язана із професійним «вростанням», що є суб'єктивним чинником («закріплювачем») іммобільності. Як об'єктивний чинник («закріплювач») професійної іммобільності розглядається відсутність об'єктивних можливостей для трудових переміщень у місті, а також відсутність перспектив зміни роботи через вік.

Серед групи професійно іммобільних були виокремлені два зразки – «тотально іммобільний» та «комбінований», коли офіційна праця на державному підприємстві доповнюється додатковою, часто неофіційною, у приватному секторі. Ставлення до роботи у приватному секторі представників цих типів можна охарактеризувати швидше як негативне, ніж позитивне чи нейтральне.

Серед професійно мобільних виявлені такі зразки, як: «міжорганізаційно мобільний»; «зворотний»; «радикально мобільний». Загалом для групи професійно мобільних характерна кількаразова зміна роботи; вимушеність переміщень; для деяких представників цієї групи трудова мобільність має низхідний характер. Професійно мобільні інформанти, які внаслідок таких переміщень успішно адаптувались до нових умов, не виїжджаючи з міста, розглядають роботу в ньому як альтернативу трудовим міграціям. Мешканці, які представляють дану підгрупу,

активно ставляться до пошуку роботи в місті і, на відміну від професійно імобільних, позитивніше оцінюють можливість працевлаштування. Загалом професійно мобільні респонденти мають більший соціальний досвід через трудові переміщення, що дає змогу швидше адаптуватись до соціально-економічних змін.

Було виявлено, що ставлення професійно мобільних та імобільних респондентів до трудових міграцій відрізняється. Для перших властива більша обізнаність про можливості роботи за межами міста чи, навіть, країни. Ті, хто належить до групи професійно імобільних, значно менше обізнані з такими перспективами; серед них більше тих, хто взагалі ставиться негативно до виїзду на заробітки через різні ризики та відсутність соціальних гарантій. В цілому робота на виїзді оцінюється як більш прибуткова, ніж у місті. Однак відносно такого виду зайнятості висловлюються побоювання у зв'язку із статусом нелегального працівника за кордоном. Водночас виїзд на заробітки по території України розглядається як більш безпечна форма. Для представників даної категорії вагомим чинником, який утримує від трудових міграцій, є збереження трудового стажу адже, як правило, робота на виїзді пов'язана з його перериванням, а також сімейні обставини та вік.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, в яких опубліковані основні наукові результати

1. Мацко І. В. Соціальна мобільність та імобільність: визначення понять та традиція вивчення / *І.В. Мацко* // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. – Харків: Вид. центр Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна, 2008. – С. 123–125.

2. Мацко І. Досвід глибинних інтерв'ювань у дослідженні імобільної поведінки мешканців малого міста / *І. Мацко* // *Соціальні виміри суспільства*. – Київ: Ін-т соціології НАН України, 2009. – С. 378–388.

3. Мацко І. Зразки мобільної та імобільної поведінки мешканців малих міст / *І. Мацко* // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. – 2007. – № 4. – С. 202–207.

4. Мацко І. Малі міста України: динаміка соціально-економічної ситуації та міграційні настрої населення / *І. Мацко* // *Соціальні виміри суспільства*. – Київ: Ін-т соціології НАН України, 2007. – С. 188–201.

5. Мацко-Демиденко І.В. Рекреаційна поведінка громадян України в контексті здоров'язбереження / *О.А. Беленок, І.В. Мацко-Демиденко* // *Український соціум* – 2017. – №1 (60). – С. 32–48.

6. Мацко-Демиденко І. В. Фактори територіальної імобільності жителів малого шахтерського міста [Електронний ресурс] / *І. В. Мацко-Демиденко* // *Психологія. Соціологія. Педагогіка*. – 2013. – № 7 (32). – С. 7–10. –Режим доступа:

http://www.ingnpublishing.com/journal/9/2013/7_32/macko-demidenko_i_v_factory_territorial_noj_immobil_nosti_zhitelej_malogo_shahterskogo_goroda/ (дата обращения 04.05.2018 р.).

Праці, що засвідчують апробацію результатів дисертації

7. Мацко-Демиденко І. В. Соціологічне дослідження як творчість: пізнавальні можливості якісних методів / *І.В. Мацко-Демиденко* // Творчість як спосіб буття свободи: XII Міжнар. наук.-практ. конф., 16 травня 2013 р.: тези доп. – Київ, 2013. – С. 115–116.

8. Мацко-Демиденко І. В. Територіальна іммобільність у добу великих трансформацій / *І.В. Мацко-Демиденко* // Великі війни, великі трансформації: історична соціологія 20-го століття, 1914-2014: міжнар. наук.-практ. конф., 27–28 листопада 2014 р.: тези доп. – Київ, 2014. – С. 243–244.

9. Мацко І. В. Деякі аспекти вивчення процесів соціальної мобільності/ *І.В. Мацко-Демиденко* // Сучасні проблеми управління: III міжнар. наук.-практ. конф., 29–30 лист. 2005 р.: тези доп. – Київ, 2005. – С. 65.

10. Мацко І. В. Культурний капітал мешканців малих міст у сучасних умовах/ *І.В. Мацко* // Творчість як корисне здійснення блага через істину у красі: X міжнар. наук.-практ. конф., 14–15 трав. 2009 р.: тези доп. – Київ, 2009. – С. 243–245.

11. Мацко І. В. Малі міста України в умовах фінансово-економічної кризи/ *І.В. Мацко* // Марксизм та сучасність: системна криза передісторії як предмет філософської рефлексії: міжнар. наук.-практ. конф., тези доп. – Київ, 2009. – С. 139–140.

12. Мацко І. В. Міграційні настрої мешканців малих міст в умовах фінансово-економічної кризи/ *І.В. Мацко* // Держава і глобальні соціальні зміни: історія, теорія, ідеологія: міжнар. наук.-практ. конф. з соціології, 28–29 жовт. 2010 р. : тези доп. – Київ, 2010. – С. 189–191.

13. Мацко І. В. Мобільне та іммобільне населення малих міст / *І.В. Мацко* // Творчість та освіта в інтелектуальних пошуках та практиках сучасності: IX міжнар. наук.-практ. конф., 17–18 трав. 2007 р.: тези доп. – Київ, 2007. – С. 211.

14. Мацко І. В. Проблеми розвитку малих міст та шляхи їх вирішення / *І.В. Мацко* // Соціальна робота і сучасність: IV міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 18–19 трав. 2006 р.: тези доп. – Київ, 2006. – С. 153.

15. Мацко І. В. Соціальні переміщення та соціальне відтворення: погляд вчених радянської доби / *І.В. Мацко* // Марксизм та сучасність: радянська філософія – вчора, сьогодні, завтра: III Міжнар. наук.-практ. конф., 15 груд. 2011 р.: тези доп. – Київ, 2011. – С. 155–156.

16. Мацко І. В. Специфіка якісних досліджень у соціальній роботі / *І.В. Мацко* // Соціальна робота і сучасність: теорія та практика: V Міжнар. наук.-практ. конф., 22–23 трав. 2008 р.: тези доп. – Київ, 2008. – С. 54–55.

17. Мацко І. В. Територіальна мобільність мешканців малих міст: традиції управління та сучасні особливості / *І.В. Мацко* // Сучасні проблеми управління: IV Міжнар. наук.-практ. конф., 29–30 листоп. 2007 р. : тези доп. – Київ, 2007. – С. 74.

18. Мацко І. Особливості прояву глобальної економічної кризи у малих містах України за оцінками населення/ *І. Мацко* // Економічний і соціальний розвиток України в XXI столітті: національна ідентичність та тенденції глобалізації: VII

Міжнар. наук.-практ. конф. молодих вчених, 25–26 лют. 2010 р. .: тези доп. – Тернопіль, 2010. – С. 334–335.

19. Мацко І. Територіальна іммобільність у контексті сучасних процесів глобалізації / *І. Мацко* // Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей: I Конгрес Соціологічної асоціації України, тези доп. – Харків, 2009. – С. 275.

Праці, які додатково відображають наукові результати

20. Мацко-Демиденко І. Виправдання іммобільності в малому місті / *Л. Аза, Н. Костенко, С. Макеєв, І. Мацко-Демиденко, М. Паращевін, А. Ручка, Л. Скокова, К. Тягло, Р. Шульга, О. Зернецька, М. Наумова* // Смилова морфологія соціуму – Київ: Ін-т соціології НАН України, 2012. – С. 355–372.

21. Мацко-Демиденко І. В. Концептуально-термінологічні схеми інтерпретації соціальної мобільності та іммобільності / *П.В. Кутуєв, О.В. Богданова, М.І. Клименко, Т.В. Коломієць, І.В. Мацко-Демиденко, О.Л. Якубін* // Теорія соціальних змін: сучасні соціологічні концептуалізації. Навчальний посібник. – Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. – С. 170–191.

22. Мацко І. В. Досвід і результати дослідження соціальної мобільності якісними методами / *І.В. Мацко* // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Серія: Політологія. Соціологія. Право, 2011. – № 2 (10). – С. 91–96.

23. Мацко І. В. Соціальна мобільність та іммобільність у сучасному мінливому суспільстві / *І.В. Мацко* // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Серія: Політологія. Соціологія. Право. – 2009. – Вип. 3. – С. 64–70.

АНОТАЦІЯ

Мацко-Демиденко І.В. Зразки мобільної та іммобільної поведінки жителів малих міст. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеню кандидата соціологічних наук за спеціальністю 22.00.03 – соціальні структури та соціальні відносини. – Інститут соціології Національної академії наук України, Київ, 2019.

Виявлено чотири типи чинників територіальної іммобільності мешканців малого міста: «ресурсні», «інституційні», «символічні» та «мережеві». Зафіксовані та охарактеризовані 5 зразків професійної мобільності та іммобільності в сфері зайнятості – «тотально іммобільний», «комбінований», «міжорганізаційно мобільний», «зворотний» та «радикально мобільний». Основними причинами, що утримують від трудової міграції, є сімейні обставини, орієнтація на трудовий стаж та вік. З'ясовано, що ставлення до трудових міграцій відрізняється у професійно мобільних та іммобільних мешканців малого міста.

Ключові слова: соціальна мобільність та іммобільність, територіальна іммобільність, мале місто, зразки мобільної та іммобільної поведінки, чинники територіальної іммобільності.

ABSTRACT

Matsko-Demydenko I. V. Samples of mobile and immobile behavior of inhabitants of a small towns. – Manuscript.

Thesis for the degree of candidate of sociological sciences by speciality 22.00.03 – Social structures and social relations. – Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2019.

In dissertation four types of factors of territorial immobility of inhabitants of a small town are revealed: "resourceful", "institutional", "symbolic" and "network". Five types of professional mobility and immobility in the field of employment are recorded and described: "totally immobilized", "combined", "interorganizationally mobile", "reverse" and "radically mobile". The main reasons for refraining from labor migration are family circumstances, orientation to work experience and age. It is revealed that the attitude to labor migration differs in professionally mobile and immobilized inhabitants of a small town.

Key words: social mobility and immobility, territorial immobility, small town, samples of mobile and immobile behavior, factors of territorial immobility.

Відповідальний за випуск: доктор соціологічних наук, професор Макеєв С. О.

Підписано до друку 01.02.2019 р. Формат 60x84/16
Гарнітура «Times New Roman». Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 1. Фіз. друк. арк. 0,93
Наклад 100 прим. Зам. №2/02/19

Надруковано у центрі оперативної поліграфії «Акцент»
03039, м. Київ, вул. Сверстюка 11Б
тел.: (044) 223-29-39